

Prinsenbeek

K.A.H.W. Leenders

De gemeente Prinsenbeek (1740 ha., 10.054 inwoners per 1-1-1984) ligt ten noordwesten van Breda. Ze is ontstaan uit de vroegere gemeente Princenhage, waarvan inmiddels driekwart door de stad Breda opgeslokt is. Nadat in 1942 de helft van Princenhage door Breda geannexeerd was, werd het restant een nieuwe gemeente onder de naam "Beek N.B.". Na de oorlog is deze niet erg originele naam gewijzigd in Prinsenbeek: men leende de "prins" van de opgeheven moedergemeente. In 1976 werd Prinsenbeek gehalveerd door de annexatie van de Haagse Beemden-oost bij Breda.

Hoofdnederzetting van de nieuwe gemeente is het dorp De Beek, eens de tweede kern van Princenhage. De ontwikkeling van dit dorp is min of meer te volgen vanaf ca. 1440. Dit biedt de mogelijkheid om eens te zien in hoeverre het kaartbeeld van ca. 1832/8 een betrouwbare gids is voor vroegere eeuwen.

De toestand in 1832/38

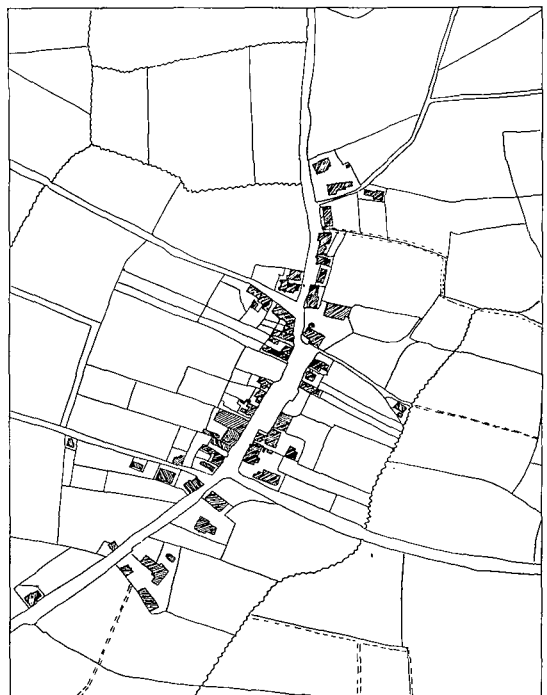
De oudste nauwkeurige en gedetailleerde kaart van De Beek is de kadastrale kaart van 1832 die aangevuld kan worden met de topografische kaart van 1838. (Topografische Dienst, manuscriptkaart 1:25.000, blad 178). Het dorp De Beek was sterk verbonden met het omringende landschap. De kern van de nederzetting was een verbreding van de Beekse Straat: een plein van 20 bij 90 meter met aan beide einden een herberg en aan de noordwesthoek de Gertrudiskapel, die in 1832 als school in gebruik was. Ongeveer in het midden stond aan de westzijde de pas gebouwde R.K. kerk (zie figuur 1). Bij de dichte bebouwing hoorden huiskaveltjes met een diepte van 100 meter aan de oostzijde en 150 meter aan de westzijde van de markt.

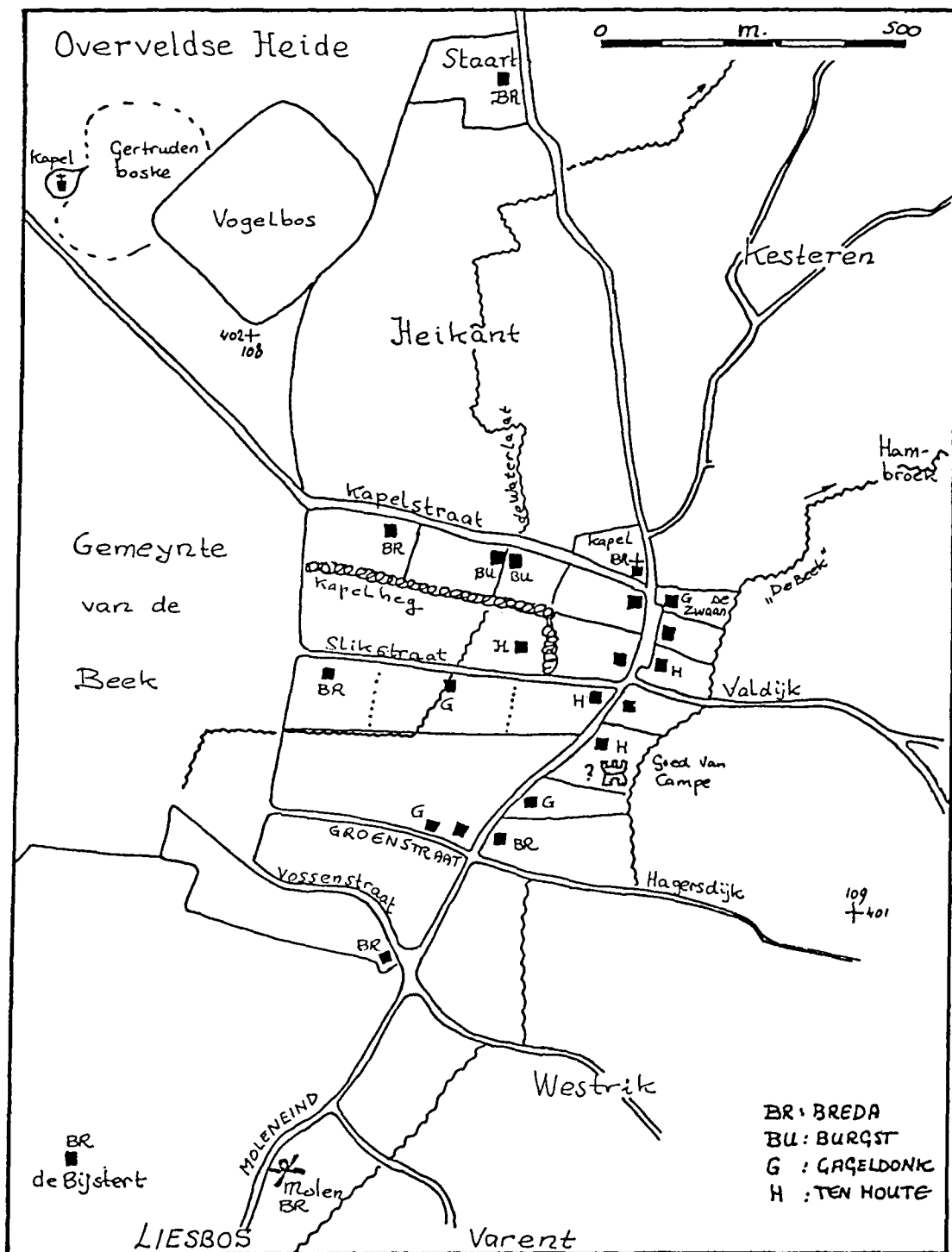
Vanaf de kapel strekte de Kapelakker naar het westen, tot aan de rand van de voormalige Gemeente van De Beek: de gemene gronden van dit dorp. Ten zuiden van de Kapelakker had de Slikakker een overeenkomstige ligging. Aan de oostzijde van het plein strekten de huiskaveltjes tot de beek waar het dorp naar genoemd werd. Aan de andere kant van die beek lagen wel enkele hooilanden, maar als hooiland gebruikte men toch

vooral de uitgestrekte Haagse Beemden die 3 km verderop langs de rivier De Mark lagen.

Ten noorden van deze centrale strook lagen op de naar het NO lopende dekzandrug van Kesteren de "Akkers van De Beek". In de NW-hoek liggen de Heikantse Akkers, met wat verderop de Achterste Heikant. De noordelijkste hoeve van De Beek heette toepasselijk Staart. Ten zuiden van de centrale strook lag het gehucht Groenstraat en nog iets verder het Moleneind, dat tot het Liesbos doorliep. Dit geheel overziende herkennen we een typisch Brabants dorp: een straat evenwijdig aan de beek (Moleneind-Beekse Straat), de verhoogde weg ("dijk") die het beekdal oversteekt (Valdijk), de wegen ("dreven") naar de in 1650 opgeheven en verkavelde gemene gronden van de Gemeente van De Beek (Slik- en Kapelstraat), het plein (de Markt), de kapel (Gertrudis), twee herbergen, de beemden, de akkers. De bebouwing in het dorp

Figuur 1: De Beek in 1832 (bron: de kadastrale minuutplan)

Figuur 2: Reconstructie van De Beek omstreeks 1500

bestond echter niet uit boerderijen maar uit dicht opeenvolgende gebouwen van mensen uit de verzorgende sector en renteniers. Boerderijen zijn eerst buiten de kom te vinden. De Slik-, Kapel-, en Heikantse Akkers waren in omheinde blokvormige percelen van 1 tot 3 ha. groot verdeeld. In Oost-Brabant heten die "kampen", in het westen van de provincie is die naam onbekend en spreekt men van "heiningen". Alleen op Kesteren vinden we een open akkergebied dat als geheel omheind was en waarin meerdere eigendommen lagen. Dit gebied had echter een beperkte oppervlakte: ca. 20 ha. Een groter open akkergebied lag 1 kilometer ten ZO van De Beek en over de beek: de Steenakker.

De Beek blijkt in het begin van de 19e eeuw in veel opzichten een zogenaamde beekdalnederzetting te zijn (Steegh, 1978, p. 19). In een dergelijke nederzetting lagen de beemden, het dorp met de straat, de akkers en de heide - in die volgorde op toenemende afstand van de beek, veelal aan dezelfde zijde ervan.

Vergeleken met het omringende landschap vol verspreide bewoning en gehuchten, valt de hoge concentratie van deze nederzetting op. Harten (1972, p. 19) bracht die meer in het algemeen in verband met de aanwezigheid van grote open akkergebieden, wat hier inderdaad mogelijk lijkt. Bij de strookvormige akkergroepen ten westen van De Beek kan gedacht worden aan korte Waldhufen. Beide gedachten gaan echter uit van een kern die bestaat uit boerderijen, wat hier in 1832 niet het geval was. Maar ... is het beeld van 1832/8 nu ook dat van de middeleeuwen?

Reconstructie van De Beek ca. 1500

Dankzij het feit dat de gronden en huizen op De Beek onder verschillende feodale hoven (Breda, Burgst, Gageldonk, Hambroek, Ten Houte) behoorden, bevatten de archieven vrij veel gegevens. Met behulp daarvan kon de toestand rond 1500 enigszins gereconstrueerd worden (zie figuur 2). Enkele van de genoemde hoven (Gageldonk, Hambroek, misschien Burgst) maakten tot 1388 geen deel uit van het Land van Breda: ze hoorden rechtstreeks onder de hertog van Brabant. Hun status was

vergelijkbaar met die van de Belgische enclaves in Baarle. Zo was er nog in 1428 sprake van een huis op De Beek onder Hage-Hertog.

Het compacte dorp dat we in de 19e eeuw vonden, blijkt in de 15e eeuw helemaal nog niet te bestaan. In plaats daarvan was er een lange sliert vrij ruim uiteen staande boerderijen langs de weg tussen de kapel en herberg in het noorden en de Liesbosse molen in het zuiden. Behalve langs deze weg stonden er ook boerderijen aan de dwarswegen die in westelijke richting naar de Gemeynt liepen. De gegevens uit de 15e eeuw (vanaf 1440 vooral) bevestigen dit beeld.

De 19e eeuwse hoofdelementen van De Beek vinden we rond 1500 terug: kapel, één herberg, molen, akkers, beemden, gemeynt. Intrigerend is De Grote Hof: een boerderij waarachter in 1621 nog de resten van een "casteel ofte slot" te zien waren. De Grote Hof was een leen van Ten Houte in de Hage, maar het was zelf geen hofcentrum. De gronden van dit bedrijf, 16,3 ha. in totaal, lagen verspreid: de akkers deels aan huis (3,6 ha. in 4 percelen), deels in de Steenakker (1,1 ha. in 3 losse percelen); de beemden 4 km verder noordwestelijk, 11,3 ha. in 2 losse percelen. Een dergelijke verspreide ligging van gronden kwam destijds in Princenhage algemeen voor.

Op basis van de feodale verhoudingen op De Beek, kan een gissing naar de ontstaansperiode van deze nederzetting gedaan worden. Opmerkelijk is dat in de kern van De Beek alleen de kapel een Bredaas goed was; alle andere hoeven hoorden onder bijzondere hoven (Gageldonk, Burgst, Ten Houte). Bredase goederen kwamen eerst meer aan de periferie voor. In het Land van Breda kan dit er op wijzen dat de nederzetting begon met een vestiging vanuit de drie genoemde hoven, waarbij met name Burgstse en Gageldonkse goederen op een ontstaansperiode vóór 1200 kunnen wijzen. Op basis van zijn vermoedelijk ca. 1198 verkregen wildernisregaal is de heer van Breda eerst nadien gronden gaan uitgeven, die tenopzichte van bestaande nederzettingen wel hoofdzakelijk periferer moesten liggen. Gezien de naam "De Beek" zal deze nederzetting overigens niet veel eerder gesticht zijn dan 1200.

Figuur 3. De Beek in 1926, gezien vanuit het zuiden (foto: KLM Aerocarto)

De ontwikkeling van De Beek tegen de achtergrond van de ontwikkeling van het nederzettingsspatroon in Princenhage

Vergelijking van de situatie in 1832/38 met de reconstructie van ca. 1500 leert dat De Beek een forse verandering onderging. De ontwikkeling 1500-1800 bestond hier uit het verdwijnen van boerderijen (zowel aan de zijwegen als aan de hoofdweg) en het verdichten van de bebouwing aan het plein ten zuiden van de kapel. Dit proces verliep - zover nagegaan kon worden - in drie golven: twee teruggang/opbouwcycli (met de omslagen in ca. 1500 en ca. 1640) en een sterke groei na 1750. Alhoewel de ontwikkeling van de nederzetting niet in detail bekend is, kunnen er wel enkele meer algemene aantekeningen gemaakt worden. In 1810 en 1830/2 kan het nederzettingss-

patroon in heel de toenmalige gemeente Princenhage (6300 ha., 3000-4000 inwoners) beschreven worden als een verspreide bebouwing met een 22-tal concentraties. In het tuinbouwgebied tegen de stad Breda aan was de dichtheid wat groter dan elders. Onbewoonde gebieden kwamen alleen voor in de Haagse Beemden, het Mast- en het Liesbos. De hoofdkern Kerk telde 151 eenheden, het gehucht Varent 35 en De Beek 30. Alleen Kerk en Beek hadden een uitgebreid verzorgingsapparaat. Varent was vooral groot door de aanwezigheid van een groep wevers.

In de periode van 1750 tot 1840 maakte Princenhage een snelle ontwikkeling door. De bevolking nam toe van 2787 tot 5093 personen. Van deze groei werd 53 % opgevangen door een toename van het aantal woningen, 33 % door de stijging van het aantal personen per woning en 14%

door het gecombineerd effect van beide. Tussen 1811 en 1830 bestond de uitbreiding van de woningvoorraad voor slechts 37% uit nieuwbouw en voor het overige uit woningsplitsing. Op De Beek en het Molen-eind nam het aantal huizen toe van 63 in 1750/1 tot 106 in 1832. We stellen vast dat 1832/8 juist tegen het einde van deze enorme ontwikkeling ligt. De kaarten uit die tijd zullen daardoor vele jonge elementen bevatten. Tijdens deze snelle groei van de Princenhaagse bevolking ontwikkelde zich vanuit de nabije stad Breda een tuinbouwgebied. De Beek werd in het midden van de 19e eeuw door dit groeiende tuinbouwgebied omspoeid. (zie figuur 3).

Als we voorts bedenken dat de negen maanden durende belegering van Breda door de Spanjaarden in 1624/5 tot de uittocht van de meeste inwoners leidde en grote verwoestingen achterliet, dan kunnen we vermoeden dat die ramp tot een versnelde verandering in het nederzettingsbeeld geleid zal hebben. Zo blijkt uit een kaartje uit het midden van de 17e eeuw dat de verdichting in de kern van De Beek eerst nadien plaats moet hebben gevonden.

Tenslotte zijn er aanwijzingen dat er in het midden van de 15e eeuw een sterke teruggang van de bevolking plaatsvond (Leenders, 1979, tabel bijlage 3). Alles wijst er op dat er toen, verspreid over heel Princenhage, 40 tot 45 huizen buiten gebruik en in verval raakten: ca. 15 % van de huizen die er in 1437 waren. Het aantal niet-arme inwoners was in 1496, aan het begin van de vroeg 16e-eeuwse opbloei, nog altijd ca. 150 lager dan in 1437.

Zo zien we twee teruggang/opbouwcycli, gevolg door een forse groei vanaf 1750. Deze drie (her)bouwperiodes scheiden

de toestand in 1832/8 van de eerste aanleg van de nederzettingen, ook op De Beek.

Conclusie

De kaarten van 1832/8 tonen De Beek na een eeuw vol veranderingen. Hierdoor mag dit kaartbeeld niet zonder meer gebruikt worden als onderbouwing van hypothesen over de eerste ontwikkeling van deze nederzetting. Eerst moeten - zover als mogelijk - latere ontwikkelingen opgespoord en verwerkt worden. In het geval van de Beek kon een reconstructie van de nederzetting rond 1500 gemaakt worden.

De gedachte aan De Beek als compacte nederzetting bij open akkers valt dan al direct af: de concentratie van de bebouwing dateert van na 1650, mogelijk na 1750. De wijze waarop de afhankelijkheden van de hoven door elkaar liggen doet meer aan de enclave-chaos van Baarle (Brekelmans, 1965) denken, dan aan een planmatige opzet. Het idee dat de Kapel- en Slikackers een "Waldhufe" zouden zijn struikelt eveneens over deze verdeeldheid: elke strook is over 2 of 3 hoven verdeeld. De typering van De Beek als beekdalnederzetting blijft goed mogelijk, zij het dat we hier een verspreide bebouwing aantreffen.

Maar ook de reconstructie staat nog zeker 3 eeuwen van het ontstaan van De Beek af. Middeleeuwse ontwikkelingen die we niet kennen, ging er aan vooraf. Net zo min als we de 19e-eeuwse kaart blindelings mogen interpreteren, mogen we dat met die reconstructie doen.

De nederzettingen van Princenhage, waaronder De Beek, vertoonden een grote dynamiek, die dwingt tot behoedzaamheid bij de interpretatie van de dorpsplattegrond.

Literatuur

- BREKELMANS, F.A. 1965, De Belgische enclaves in Nederland. Tilburg.
HARTEN, J.D.H. 1972, Historische geografie van Nederland. Utrecht (RUU, standaard-dictaat).
LEENDERS, K.A.H.W. 1978, De ontwikkeling van Prinsenbeek. Hage 24, pp. 3-15.
LEENDERS, K.A.H.W. 1979, De nederzettingen van Princenhage. Jaarboek Varia Historica Brabantica VIII, pp. 138-209; dezelfde tekst met wat meer figuren in Hage 25 (1979) pp. 3-79.
STEEGH, A.W.A.Th. 1978, Dorpen in Brabant. Den Bosch.